

непограбовані. У могили замість дорогого купованого посуду, яким був кружальний, клали дешевий ліпний червонолощений—імітацію червонолакового. Тому наявність в інвентарі ліпного посуду є не етнічним, а соціальним фактором.

Отже, аналізуючи матеріали некрополя Фронтове II, можна прийти до висновку, що населення, яке залишило його, було грецьким. Припущення І. Т. Кругликової, що поселення поблизу с. Фронтове виникло як селище сарматського роду чи общини³², даними некрополя не підтверджується.

Таким чином, на підставі поховального обряду простежено зміни в етнічному складі сільського населення хори Феодосії в римський час порівняно з більш раннім часом.

В. Н. КОРПУСОВА

О населении хоры античной Феодосии

Резюме

В статье рассматриваются вопросы этнического состава населения хоры античной Феодосии на материалах двух некрополей — Фронтowego I, датируемого классическим периодом (началом V—IV вв. до н. э.) и Фронтowego II, относящегося к римскому времени (II—III вв. н. э.). Анализ погребального обряда приводит к выводу об этнической смене населения данного района. В погребальном обряде некрополя Фронтowego I много общих признаков с обычаями населения степного Крыма архаического времени, этническая атрибуция которого, по мнению автора, еще не ясна, а также населения Северного Кавказа. Вероятно, между ними существовала генетическая связь. К таким признакам погребального обряда относятся: наличие простых ям и ям, стенки которых обложены буговыми камнями; засыпка могил камнями; сосуществование двух видов погребений — с вытянутым и скорченным костяком; посыпка их охрой; нахождение в могилах кусочков охры и реалгара, костей барана и быка; чернолощенного с врезным орнаментом кубка; наличие семейных, коллективных погребений.

В римское время состав населения, оставившего некрополь Фронтowego II, изменился. Такие детали погребального обряда, как наличие в могилах монет — оболлов Харона, яиц птиц, захоронения в деревянных гробах, преобладание восточной ориентировки погребенных, исполнение тризн, позволяют определить это население как боспорских греков.

А. І. КУБИШЕВ

Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі

В археологічних комплексах доби Київської Русі зустрічаються такі категорії знахідок як корчаги та амфори. Хронологія їх поки що не розроблена. Розглянемо питання, пов'язане з хронологічним визначенням амфор грушовидного типу, знайдених у різні часи на території Східної Європи, зокрема на Середньому Придніпров'ї.

У кінці IX — на початку X ст. завдяки розвитку торгівлі з країнами, розташованими на схід, захід та на північ від Візантії, спостерігається значне поширення ремісничого виробництва амфорної тари. Візантія була основним центром, звідки посуд такого типу потрапляв на територію Болгарії, Північного Причорномор'я, Середнього Придніпров'я, Нижнього

³² И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966, стор. 105.

Дону. Аналогічні амфори могли вироблятися і в містах Північного Причорномор'я, наприклад у Херсонесі. Близькість форм слід пояснювати традицією та значним впливом візантійської культури на інші країни.

Очевидно, в Північному Причорномор'ї і Придніпров'ї амфори почали з'являтися не як товарна продукція, а як тара для транспортування сипких речовин, масел тощо. Імпортна тара мала певний вплив на місцеві форми гончарного виробництва. А. Л. Якобсон зазначає велику подібність деяких давньоруських корчаг XI—XII ст. до звичайних для цього періоду північнопричорноморських амфор. Наслідки появи на території Київської Русі візантійських амфор грушовидного типу потребують ретельного дослідження. Немає підстав твердити, що тут зовсім не вироблялася амфорна продукція, проте досі на жодному з вивчених городищ або поселень Київської Русі не відомо про існування такого гончарного центру, де виготовлявся б згаданий посуд. Щодо імпорту, то одна з цих привізних амфор була знайдена під час археологічних досліджень, проведених улітку 1962 р. експедицією ІА АН УРСР на давньоруському городищі Іван-Гора¹. Виявлений у залишках однієї напівземлянки цікавий речовий комплекс за керамікою датується XII—XIII ст.

Серед знахідок заслуговує на особливу увагу глиняна амфора з клеймом-монограмою на плічках. Фрагменти її лежали біля входу, у правому кутку житла серед шматків перепаленої обмазки та згорілого дерева — залишків від стін і долівки². Очевидно, амфора стояла на підлозі і під час пожежі була роздавлена зруйнованими стінами та стелею. Про те, що житло згоріло, свідчать кілька уламків амфори, які мають сіруватий й навіть чорний колір внаслідок сильного повторного обпалення. Інші фрагменти світло-жовті. Амфора реконструйована, за винятком ручок, відбитих значно раніше, ніж сталася пожежа. Місця, де кріпилися ручки, згладжені від тривалого користування посудиною. На тривале використання амфори вказують і відбиті з одного боку вінця горловини з дуже затертими краями. Висота посудини 31, діаметр 26 см. Глина світло-жовтого кольору, добре відмудлена, без помітних домішок, покрита тонким шаром білуватого ангоба. На верхній частині посудини — неглибоке рифлення, яке від горловини спускається до нижньої основи ручок. Заглиблення у придонній частині та на заокругленому дні вказує на джгутову техніку виготовлення посуду.

Під час реставрації пощастило простежити, що амфора була виготовлена з двох окремих частин — верхньої та нижньої, які під час дальшого формування її з'єднувалися між собою (рис. 1, 4). Аналогічна технологія виробництва зазначається й іншими авторами³. Знахідка з Іван-Гори — посудина досить відомого типу. Вона грушовидної форми, тонкостінна, з округлим дном, короткою неширокою шийкою та овальними дугоподібними ручками, що мають перехват. Верхня основа їх розташована під самими вінцями, а нижня — трохи нижче найширшої частини тулуба. Звичайно амфори невеликі — висотою від 30 до 40, діаметром 22—30 см. Однак у Херсонесі знайдено амфору заввишки 55 см⁴. Посудину таких розмірів виявлено під час досліджень городища-фортеці Воїнь на р. Сулі у 1956 р.⁵

Аналогічні амфори відомі на досить широкій території, зокрема на пам'ятках Північного Причорномор'я. Наприклад, у Херсонесі найбільш

¹ Городище Іван-Гора розташоване на правому березі Дніпра, поблизу м. Ржищева Київської обл., за 1 км униз по течії ріки. Розкопки В. К. Гончарова.

² Городище загинуло під час першої татаро-монгольської навали, коли після поразки руських військ на р. Калці у 1223 р. татарські орди спалили усі городища Середнього Подніпров'я (до Вітачева).

³ М. И. Артамонов. Средневековые поселения на Нижнем Дону.— ИГАИМК, № 131, 1935, стор. 70—71; А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (X—XIV вв.).— МИА, № 17. М., 1950, стор. 107.

⁴ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес..., стор. 334—335, табл. 6, рис. 28.

⁵ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г.— КСИА АН УССР, вып. 8, 1959, стор. 66, табл. 1, рис. 1.



Рис. 1. Візантійська амфорна кераміка:

1 — Воїнь (р. Сула); 2 — Саркель — Біла Вежа; 3 — Жовнині; 4 — Іван-Гора (Ржищів).

поширеним був тип грушовидних круглодонних амфор. Висота їх 44—49, діаметр 33—47 см. Трапляються вони в культурних шарах, датованих IX—XI ст., у комплексах з монетами візантійських імператорів Василя I та Василя II⁶. Цей тип посуду наявний у Північному Причорномор'ї: Балаклаві, Ескі-Кермені, включаючи район Нижнього Дону⁷. Зразки його є у верхньому шарі Кобякова городища, на Цимлянських городищах, у слов'янських шарах Саркела — Білої Вежі⁸. Досить часті знахідки таких амфор — у Київській Русі: Києві (рис. 2, 4), Вишгороді⁹, Рязані та Воїні, Райковецькому городищі, Ковшарові, Бакожині (рис. 1, 1), Жовнині (рис. 1, 3)¹⁰.

⁶ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес..., стор. 155, рис. 31; стор. 335.

⁷ Там же, стор. 11, 37, 38; Н. И. Репников. Городище Эски-Кермен. — Археологические исследования РСФСР в 1934—1936 гг., стор. 277—282.

⁸ М. И. Артамонов. Белая Вежа. — СА, XIV. М., 1952, стор. 68, рис. 19; стор. 77, рис. 36, 1; стор. 107, рис. 43.

⁹ Т. Ф. Мовчанівський під час археологічних розкопок літописного Вишгорода у 1936—1937 рр. виявив там амфори (не опубліковані).

¹⁰ А. Н. Лявданский. Некоторые данные о городищах Смоленской губернии. — Известия Смоленского государственного университета, т. III, вып. 3, 3. Смоленськ, 1926, стор. 237, рис. 42; И. А. Хайновский. Раскопки великокняжеского дворца древнего града Киева. К., 1893, табл. XVII, рис. 99; История культуры древней Руси, т. 1. М.—Л., 1948, стор. 271, рис. 171; А. Л. Монгайт. Старая Рязань; В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра. Раскопки..., стор. 66, табл. 1, рис. 1.

Грушовидну амфору з Бакожина знайдено на городищі у 1936 р. (не опублікована). Жовнинська амфора виявлена також на городищі (очевидно, літописний Желні) у 1961 р. Зберігається у шкільному музеї (не опублікована).



Рис. 2. Візантійська амфорна кераміка:

1 — амфора IX—X ст. з Свищова (Болгарія); 2 — Діногетія-Гарвен (Болгарія); 3 — амфора IX—X ст. з Попино (Сілістренсько); 4 — Київ; 5 — Бакоярино — Скіфра (Київська обл.).

Територія поширення цього посуду не обмежується Північним Причорномор'ям, Нижнім Доном та Середнім Придніпров'ям. Так, у Візантії амфори грушовидної форми виявлені під час розкопок палацу Василя I (квартал Манганіте у Константинополі) ¹¹.

На території стародавньої Болгарії їх виявлено на багатьох археологічних пам'ятках: поблизу с. Попино (Сілістренсько) (рис. 2, 3), Цар Т-Асене, Преслав'є, Кранєво і Варненсько, а також поблизу Діногетії-Гарвен (рис. 2, 2), де вони датуються найбільш раннім слов'янським шаром X—XI ст. ¹²

Деякі імпорتنі екземпляри цього типу мають на своїй поверхні клейма, що найчастіше являють собою монограму. А. Л. Якобсон зазначає, що клеймування середньовічної кераміки, зокрема амфор, до IX—X ст. не спостерігається ні у Візантії, ні в містах Північного Причорномор'я. Він пов'язує цей факт з розвитком ремісничого виробництва у Візантійській імперії ¹³.

Кількість відомих клейм незначна: недостатня публікація амфорних матеріалів не дає змоги докладніше їх вивчити. Найбільше клеймованих посудин виявлено під час розкопок середньовічного Херсонеса. На думку А. Л. Якобсона, херсонеські амфори, що датуються X ст., мають дуже важливу особливість — на деяких з них є ремісничі клейма, витавровані на верхній зовнішній частині посудин біля шийки. Проте переважна більшість знахідок їх не має. Серед амфорної тари, знайденої під час розкопок на території СРСР, А. Л. Якобсону пощастило виділити 16 екземплярів з

¹¹ J. V a r n e a. Amforele feudale de la Dinogetia. — SCIV, 1954, № 3-4, стор. 513—530.

¹² Й. Ч а н г о в а. Средневековые амфоры в Болгарии. — БАН. Известия на археологической институт, ХХІ. София, 1957, стор. 248—249.

¹³ А. Л. Я к о б с о н. К истории русско-корсунских связей. — Византийский вестник, т. XIV. М., 1958, стор. 123. 124.



Рис. 3. Амфорні клейма-монограми:

1—9 — на херсонеських амфорах (Північне Причорномор'я); 10—14 — на амфорах з Білої Вежі (Нижній Дон) 15 — на амфорах з Керчі (Північне Причорномор'я); 16, 18 — на амфорах з Діногетії-Гарвен (Болгарія); 17 — на амфорі з Преслава (Болгарія); 19—21 — на амфорах з Сілістра (Болгарія); 22, 23 — на амфорах з Свищова (Болгарія); 24 — на амфорі з Ржищева (Середнє Придніпров'я).

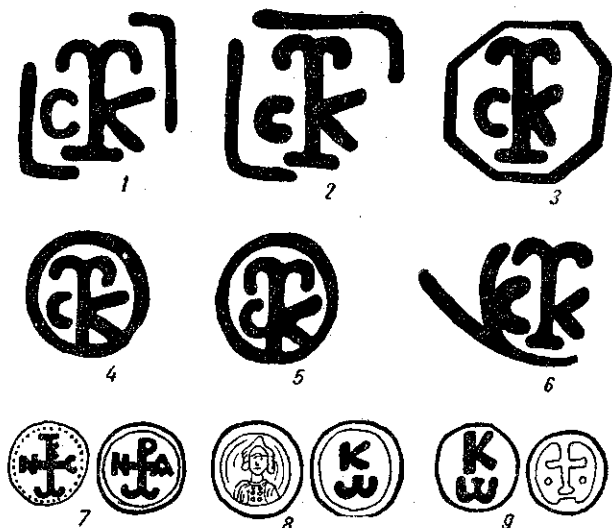
клеймами, в тому числі 5 амфор з Саркела — Білої Вежі, завезених туди, очевидно, з Херсонеса (рис. 3, 1—24).

Майже всі клейма позначені літерами у вигляді монограми або скороченого імені: NKO(NICOLAS), IQA(IQAN), GEO(GEORGIOS). А. Л. Якобсон вважає, що ці клейма виступають лише в одній функції — як знак ремісника тієї майстерні, де виготовлялася амфора¹⁴. Вивчаючи середньовічну тару Херсонеса, дослідник також звернув увагу на те, що клеймовані амфори в досить значній кількості трапляються у Візантії. Зокрема, вони знайдені під час розкопок палацу Василя I у Манганах і Георгіївського монастиря. Клейма на константинопольських амфорах є такого самого типу, як і херсонеські¹⁵. Серед тих і других бувають цілком аналогічні¹⁶. Розкопки поселення Діногетія-Гарвен (стародавня Болгарія), яке

¹⁴ А. Л. Якобсон. Ранний средневековый Херсонес. — МИА, 63. М. — Л., 1959, стор. 315. Знаки у вигляді однієї літери або скороченого імені власника завжди прокреслені на випалених стінках посуду. Клеймо-монограма відштамповувалось на сирій поверхні амфори до випалу.

¹⁵ R. Demangel et E. Mambory. Le quartier des Manges et la premier region de Constantinople. Paris, 1939, рис. 198, 84; Абоба-Плиска. Известия русского археологического общества в Константинополе, т. X. София, 1905, стор. 306, табл. LX, 4.

¹⁶ А. Л. Якобсон. Ранний средневековый Херсонес; R. Demangel et E. Mambory. Вказ. праця, рис. 200, 37, 93; 201, 49, 52.



Ⳛ → Ⳛ → ΚΩΣΤ
 ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩΣ
 ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝ

10

Рис. 4. Монограми Константина VII Багрянородного: 1 — клеймо на амфорі з Ржищева (Середнє Придніпров'я); 2, 3 — клейма на амфорах з Свищова (Болгарія); 4, 5 — клейма на амфорах з Діногетії-Гарвен (Болгарія); 6 — клеймо на амфорі з Білої Вежі (Нижній Дон); 7—9 — монограми Константина на візантійських монетах; 10 — дешифровка монограми Константина VII Багрянородного.

за супровідним матеріалом датується X—XII ст., дали ряд амфор, близьких до константинопольських та херсонеських, з клеймами, що переважно являють собою монограму імені. Одне з них повністю збігається з монограмою на херсонеському екземплярі¹⁷.

Збіг деяких херсонеських клейм з константинопольськими зразками, а також рідкість знахідок клеймованих амфор X ст. дають підстави думати, що їх привозили головним чином з Константинополя.

Відродження наприкінці IX або на початку X ст. античної традиції клеймування виробів відображає розвиток ремісничого виробництва у Візантійській імперії та відносно високий рівень його організації, зокрема у столиці Константинополі.

Детальне вивчення амфорного матеріалу, особливо клейм-монограм, певною мірою орієнтує у датуванні амфор згаданого вище типу. До клеймованих екземплярів належить амфора, знайдена на городищі Іван-Гора, дві з с. Свищова (рис. 2, 1) і Діногетії-Гарвен та фрагмент стінки амфори із Саркела (рис. 3, 12).

На плічках посудин—однакові клейма — монограми розміром до 3,2 × 3,4 см, замкнуті в коло, квадрат або восьмикутник (рис. 4, 1—6). Монограма складається з комбінацій грецьких літер Κ, ω, Σ, Τ. Аналогічна (або дуже схожа) композиція літер трапляється на монетах та срібних і

¹⁷ I. Вагпеа. *Amforele feudale...*, рис. 11, 1.

золотих виробів з монограмами імен візантійських імператорів ¹⁸ (рис. 4, 7, 9). Тут важливо з'ясувати ім'я (монограму) імператора, який правив наприкінці IX— в першій половині X ст. На монетах та висячих печатках часів Константина VII Багрянородного (905—959 рр.) є монограма, що відрізняється від клейма на амфорах одним елементом — наявністю літери N. Виходячи з повної тотожності інших елементів, можна прочитати монограму на амфорах цього типу, як ім'я Константина VII Багрянородного (рис. 4, 10). Отже, є підстава датувати розглянутий посуд — серединою X ст.

Важко пояснити, чому саме такий посуд позначався іменем візантійського імператора. Але якраз це клеймо повторюється найчастіше, інші типи подібної кількості аналогій не мають. Цікавий сам факт виявлення посудин з таким клеймом на території майже усієї Східної Європи (від Дону до Дунаю). Можливо, клеймування візантійських амфор монограмою імені імператора свідчить про наявність його контролю над зовнішньою торгівлею.

Знахідки амфор ще раз підтверджують існування широкого торговельного обміну між Візантійською імперією і давньоруськими містами Середнього Подніпров'я та Північним Причорномор'ям, Подоння і Подунав'я. Це знаходить відображення в історичних подіях, які відбувалися в той час у Київській Русі. За свідченням давньоруського літопису ¹⁹, 907 р. київський князь Олег, залишивши на престолі Ігоря, виступив у похід проти Візантії. Остання була неспроможна чинити опір і уклала вигідний для Київської Русі договір, який підтвердив рівноправність Київської держави у торговельних відносинах з Візантією і забезпечив їй користування південними шляхами.

Активну зовнішню політику проводила у другій половині X ст. княгиня Ольга, яка особисто відвідала Константинополь, де вела переговори з імператором про зміцнення русько-візантійських зв'язків, внаслідок чого торгівля між Візантією і Київською Руссю значно розширилася. На території останньої почали з'являтися візантійські вироби, в тому числі клеймовані амфори, що потрапили сюди та в інші країни як тара для транспортування імпортованих товарів.

А. И. КУБЫШЕВ

Хронология одного типа амфор времени Киевской Руси

Резюме

Во время археологических раскопок древнерусского городища Иван-Гора возле Ржищева Киевской обл. была обнаружена глиняная амфора с штампованным клеймом-монограммой. Аналогичные находки довольно часто встречаются на многих археологических памятниках Северного Причерноморья, Среднего Приднепровья, Нижнего Дона и Придунавья, а также на территории Византии и древней Болгарии.

Центром производства амфор этого типа являлась Византия, откуда они как тара попадали в другие страны Восточной Европы (от Дона до Дуная). Среди известных экземпляров можно выделить группу сосудов, имеющих на плечиках одинаковые штампованные клейма. Расшифровка последних сопоставлением с монограммами имен византийских императоров на монетах и вислых печатках позволяет сделать вывод, что данная монограмма принадлежит Константину VII Багрянородному (905—959 гг.). Следовательно, такие амфоры датируются серединой X в., когда происходило дальнейшее расширение торговых связей между Киевской Русью и Византийской империей.

Клеймение византийских амфор монограммой имени правящего императора свидетельствует о наличии с его стороны контроля над импортной торговлей.

¹⁸ Erika Czukhank. Byzantine silver stamps (Dumbarton Oaks). Research librerie and collection. Washington, 1961.

¹⁹ ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись. СПб., 1908, стор. 23.